
ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՐԹՈՒՐ ԱՎԱԳՅԱՆ

Քաղաքացիական հասարակությունն ազատ ու հավասար անհատների հարաբերությունների տնտեսական, հոգևոր, մշակութային, բարոյական, կրոնական և այլ բազմատեսակությունն է շուկայական հարաբերությունների և իրավական-ժողովրդավարական պետության պայմաններում: Քաղաքացիական հասարակությունը պատմականորեն ձևավորված և արմատացած ինքնակառավարմամբ դրսևորումների և բարձր իրավագիտակցությամբ օժտված մարդկանց ամբողջականություն է, որը ստեղծվել է քաղաքացիների կողմից սեփական շահերի պաշտպանության նպատակով¹ և պաշտպանված է ավանդույթներով, բարոյական նորմերով և օրենքով²:

Քաղաքացիական հասարակությունը ենթադրում է բազմաթիվ և տարատեսակ անկախ միությունների, կազմակերպությունների և այլ հաստատությունների գոյություն, որոնք արդյունավետ հիմք են ծառայում պետական մարմինների ուսնձգությունների դեմ պայքարի համար: «Քաղաքացիական հասարակության» հայեցակարգը ենթադրում է իշխանությունից անկախ և հասարակության զարգացման համար հիմք հանդիսացող մարդկանց ակտիվության բոլոր տեսակի օրինական ձևերի իրականացումը և փոխկապվածությունը³: Այդ ինստիտուտները մարդկանց կազմակերպված միություններն են, որոնց գործողություններն ուղղված են որոշակի նպատակների իրականացմանը, սեփական կամ ընդհանուր խնդիրների և շահերի իրացմանը: Առաջին հերթին դրանք քաղաքացիների կոլեկտիվ գործողություններով

¹ Пузенцова Ю. К вопросу о прогнозах развития гражданского общества в современной России. Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. 2013, № 1, стр. 44. http://izvuz_on.pnzgu.ru/files/izvuz_on.pnzgu.ru/5113.pdf/31.03.2014/.

² Марзак Г. К вопросу о взаимодействии гражданского общества и правового государства. Права человека и гражданское общество. 2012, стр. 12-13. <http://www.new.law-books.ru/index.php?page=prava-cheloveka/11.02.2014/>.

³ Рябев В. К вопросу о взаимодействии государства и гражданского общества в современной России. <http://www.old.jourssa.ru/2005/2/1aRiabev.pdf/11.01.2014/>.

կոնսոլիդացված ոչ կառավարական կազմակերպություններն են, որոնց նաև անվանում են քաղաքացիական նախաձեռնություններ:

Այսպիսի հասարակության հիմնական հատկանիշը անհատի տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր ազատությունն է: Քաղաքացիական հասարակությունը կենսունակ է միայն սոցիալական բոլոր բնագավառներում անհատի ակտիվ վարքագծի և համապատասխան իրավագիտակցության առկայության պայմաններում:

Իր հերթին, պետությունը կոչված է պաշտպանելու օրենքի գերակայությունը, պայքարելու հանցավորության դեմ, ինչպես նաև քաղաքացիների համար սեփական իրավունքներն ու ազատությունները ազատ և առանց խոչընդոտի իրացնելու անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու համար:

Հարկ է սակայն նշել, որ քաղաքացիական հասարակության գոյության և արդյունավետ գործառնության համար անհրաժեշտ են ոչ միայն պետությունից անկախ քաղաքական և հասարակական կազմակերպություններ, այլև դրանց կարողությունը և հնարավորությունը՝ արդյունավետ կերպով համագործակցելու իշխանության մարմինների հետ: Ընդ որում՝ ակտիվիստական մշակույթի տեսակարար կշռի մեխանիկական աճը պարզապես այդ ակտիվիստների կամ նրանց խմբերի և կողմնակիցների թվի աճով բացատրելը վտանգավոր է, քանի որ դա իրականում չի փոխում քաղաքական գործընթացի բնույթը⁴: Առանց քաղաքացիական հասարակության գործառնության սահմանների ինստիտուցիոնալացման, առանց հասարակական խմբերի և առաջնորդների պատրաստակամության՝ հետևելու ընդունված խաղի կանոններին, առանց իրավագիտակցության համապատասխան մակարդակի, հասարակության համար իշխանության վրա ազդելու ուղիների բացակայության պայմաններում ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի գործունեությունը կարող է կաթվածահար լինել:

Է. Գեյլների կարծիքով՝ քաղաքացիական հասարակությունը ոչ կառավարական կազմակերպությունների ամբողջություն է և ունի բավականաչափ ներուժ հակակշռելու պետությանը, չունի սեփական շահերի իրացման համար

⁴ **Рябов В.** Гражданское общество современной России: проблемы и перспективы становления. Вестник МГТУ, том 13, №2, 2010, стр. 441.

պետության երաշխավորության կարիք և ունակ է պետությանը թույլ չտալ իշխել իր վրա⁵: Կարծում ենք՝ քաղաքացիական հասարակության դերի և հնարավորությունների վերաբերյալ է. Գեյլների այս բացարձականացված տեսակետն այնքան էլ հիմնավորված չէ: Քաղաքացիական հասարակությունը զարգանում կամ առաջանում է ազգային պետության սահմաններում: Ազգությունը մարդկանց տալիս է ընդհանուր ինքնություն, ինչը նրանց հնարավորություն է տալիս համագործակցաբար ստեղծել սեփական աշխարհը: Իսկ քաղաքացիությունը նրանց համար պարզապես պրակտիկ միջոց է այդ ամենն իրացնելու համար⁶:

Այս տեսակետը հիմնավորող ևս մեկ փաստարկ կարող է դիտարկվել Ս. Բերմանի տեսակետը, ով նշում է, որ ուժեղ և ակտիվ քաղաքացիական հասարակության առկայությունը դեռևս բավարար չէ ժողովրդավարության ամրապնդման հաջողության համար, քանի որ, արտահայտելով և պաշտպանելով քաղաքացիների շահերը, նրանց իրավունքները, քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտները միայնակ չեն կարող բավարարել հասարակության մեծ մասի կարիքները: Որոշ հեղինակներ նույնիսկ կարծում են, որ քաղաքացիական ակտիվությունը, ընդհակառակը, հաճախ նպաստում է հասարակության հատվածականացմանը և խորացնում հակասությունները, այլ ոչ թե համախմբում հասարակությունը: Եվ իսկապես, բազմաթիվ հետխորհրդային երկրներում հասարակությունն այսօր ավելի շատ հատվածականացված է, քան պլյուրալիստական: Քաղաքացիական հասարակության ակտիվությունը չի կարող հիմք դառնալ ազգային ընդհանրության և միասնության ձևավորման համար: Քաղաքացիական ակտիվությունը չի կարող ինքնին ծառայել որպես գործոն քաղաքական համախմբման և ընդհանուր շահի ձևավորման համար, որի կարիքն ունի հասարակությունը⁷: Դա կարող է անել միայն ուժեղ և

⁵ **Gellner E.** Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. L. Hamish Hamilton, 1994. <http://www.lrb.co.uk/v16/n18/john-gray/our-way/22.03.2014/>.

⁶ **Жуко Т.** Политология. Пер. с полского. Харьков, Изд-во Гуманитарный центр, 2006, сmp. 42.

⁷ **Berman S.** Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic. World Politics, 1997, vol. 49, p. 426. http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic793411.files/Wk%2011_Nov%2012th/Berman_1997_Weimar_Civil_Society.pdf/29.03.2014/.

արդյունավետ պետությունը⁸, և ոչինչ այնքան չի վնասում քաղաքացիական հասարակության կառույցներին, որքան լեթարգիական պետությունը⁹:

Այն պատկերացումները, որ անկախ կազմակերպություններում ընդգրկված զանգվածները, որոնք պայքարում են իրենց շահերի համար, կարող են նմանատիպ քաղաքացիական ներգրավվածությամբ ձևավորել ժողովրդավարական քաղաքացիական հասարակություն՝ առաջնորդվելով իրավական ժողովրդավարական պետության սկզբունքներով, սխալ պատկերացում է: Հայտնի ամերիկացի սոցիոլոգ Գ. Վալերշտայնն այս հարցում ունի շատ ավելի կտրուկ մոտեցում, ըստ որի՝ քաղաքացիական հասարակությունը կարող է գոյություն ունենալ միայն այնքանով, որքանով գոյություն ունի պետությունը, և միայն ուժեղ պետությունն է, որ կարող է նպաստել քաղաքացիական հասարակությանը, քանի որ ըստ էության, քաղաքացիական հասարակություն նշանակում է ոչ այլ ինչ, քան պետության շրջանակներում սեփական նպատակների և շահերի համար պայքարող քաղաքացիների կազմակերպություն, որոնք պետության հետ ունեն անուղղակի քաղաքական հարաբերություններ¹⁰: Սակայն պետք է նշել, որ քաղաքացիական հասարակությունը ծառայում է որպես զսպող գործոն նաև պետության կողմից պոտենցիալ կազմաքանդող ուժի դեմ և խափանում է վտանգավոր դասերի առաջացումը¹¹:

Այս առումով՝ Ս. Բերմանն առաջ է քաշում մի հարց, թե որ դեպքում է քաղաքացիական հասարակության ակտիվությունը արտադրում սոցիալական կապիտալ և որ դեպքում՝ ոչ սոցիալական կապիտալ: Նրա կարծիքով՝ դա մեծապես կախված է քաղաքական համատեքստից: Եթե երկրի քաղաքական ինստիտուտները ունակ են վերահասցեագրել հասարակության դժգոհությունը, ապա այս պարագայում հասարակական կազմակերպությունները, ամենայն հավանականությամբ, կկատարեն կայունության և ժողովրդավարության

⁸ **Лунецкий А.** Институты гражданского общества в общественных трансформациях: теория и практика посткоммунистических стран. ПОЛИТЭКС, 2007. <http://www.politex.info/content/view/119/30/11.02.2014/>.

⁹ **Caroters Th.** Civil Society. Foreign Policy, 1999-2000, Winter, p. 26. <http://carnegieendowment.org/pdf/CivilSociety.pdf/29.03.2014/>.

¹⁰ **Валлерштайн И.** После либерализма: Пер. с англ. Под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. М., Едиториал УРСС, 2003, стр. 10.

¹¹ Նույն տեղում:

ամրապնդման գործառույթ: Իսկ եթե քաղաքական ինստիտուտները թույլ են կամ էլ գործող քաղաքական ռեժիմը արդյունավետ չէ կամ էլ ոչ լեգիտիմ է, ապա քաղաքացիական հասարակության ակտիվությունը կարող է լինել որպես այլընտրանք դժգոհ քաղաքացիների համար, և նման իրավիճակներում հասարակական կազմակերպությունները կարող են ոչնչացնել քաղաքական կայունությունը և ունենալ բացասական ազդեցություն ժողովրդավարության զարգացման վրա՝ խորացնելով սոցիալական դժգոհությունները և հակասությունները: Նման պայմաններում ուժեղացող քաղաքացիական հասարակությունը դառնում է քաղաքական ինստիտուտների ճգնաժամի պատճառ և վտանգում է քաղաքական կայունությունը և բուն ժողովրդավարությունը¹²:

Քաղաքացիական հասարակությունը մի կառույց է, որը գենետիկորեն և գործառնական իմաստով առաջացել է հասարակության և պետության հետ փոխգործակցության համար որպես ինստիտուտ, որը կոչված է վերահսկելու պետությանը և թույլ չտալու, որպեսզի պետությունը հասարակական կյանքում պլյուրալիզմը հանգեցնի բացառապես քաղաքական չափման: Սակայն պետության և քաղաքացիական հասարակության փոխգործակցությունն անընդհատ առաջացնում և վերարտադրում է նոր հակասություններ՝ կապված քաղաքացիական հասարակության շահերի պլյուրալիզմի և պետական ինքնիշխանության (մոնոլիտ) միջև¹³: Այս հակասությունը, որպես հետևանք, գրեթե միշտ ենթադրում է որոշակի կոնֆլիկտ: Եվ այսօր շատ կարևոր է ուսումնասիրել կոնֆլիկտի դերը պետության և քաղաքացիական հասարակության համագործակցության համակարգում գործառնական իմաստով, որը թույլ է տալիս այս երկու սուբյեկտներին իրացնել իրենց ներուժը՝ կանխելու հասարակության լճացումը և հակազդելու քաղաքական համակարգի ավտորիտար միտումներին: Վերջին տարիներին ավելի ու ավելի է սրվել քաղաքական իշխանության և հասարակության պլյուրալիստական շահերի միջև կոնֆլիկտը:

¹² **Berman S.** Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic. World Politics, 1997, vol. 49, p. 427.
http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic793411.files/Wk%2011_Nov%2012th/Berman_1997_Weimar_Civil_Society.pdf/29.03.2014/.

¹³ **Никовская А.** Трансформация в России в контексте социального конфликта. В 2-х ч., ч. 2, М., Ключ-С, 2004, стр. 432-442.

Քաղաքական իշխանության մոնոպոլիզացումը բողոքը տեղափոխում է փողոց. այդպիսով իշխանության և «ընդվզող փողոցի» միջև առաջանում են էլ ավելի սուր կոնֆլիկտներ:

Ի՞նչ է կոնֆլիկտը: Կոնֆլիկտը սոցիալական փոխգործակցության հատուկ ձև է, որը կարող է տեղի ունենալ առճակատման ձևով. սա կոնֆլիկտի ապակառուցողական դրսևորումն է: Կոնֆլիկտը կարող է տեղի ունենալ համագործակցության, ներդաշնակության, գործընկերության ձևով, որը ներկայացնում է արդեն փոխգործակցության կառուցողական ձևը: Եվ եթե քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչները պետության հետ փոխգործակցում են ապակառուցողական կոնֆլիկտի ձևաչափով, ապա պետությունը պարտավոր է վարչական կամ նույնիսկ ուժային ռեսուրսների գործադրմամբ կայունացնել և հավասարակշռել հասարակությունը՝ նրա բնականոն կենսագործունեությունն ապահովելու համար¹⁴: Վայնշտեյնի կարծիքով՝ Ռուսաստանում տարբեր հասարակական կազմակերպությունների առաջնորդները կարծում են, որ պայքարը հանուն քաղաքացիական հասարակության միաժամանակ պետք է լինի պայքար պետության դեմ, և որ քաղաքացիական հասարակության ամրապնդման և հասարակական-քաղաքական կյանքում նրա դերի ուժեղացման համար անհրաժեշտ է համապատասխանաբար պետական իշխանության ազդեցության նվազեցում¹⁵: Գիտական գրականության մեջ սա անվանում են խեղաթյուրված իրավագիտակցություն: Կարծում ենք՝ ապակառուցողական կոնֆլիկտը վտանգավոր է ոչ միայն պետության ներքին կայունության համար, այլև վտանգում է բուն քաղաքացիական հասարակության ազատ գործունեությունը: Քանի որ, այս պարագայում բնական են դառնում պետության ջանքերն՝ ուղղված քաղաքացիական հասարակության զարգացման վրա մասնակի «վերահսկողություն» իրականացնելու համար: Բացի այդ, հասարակական կազմակերպությունների ինքնավար բնույթը չի բացառում

¹⁴ **Никовская А.** Гражданское общество и протесты: что за ними стоит [Электронный ресурс]. Мониторинг общественного мнения. 2012. № 4 (110).

¹⁵ **Линецкий А.** Институты гражданского общества в общественных трансформациях: теория и практика посткоммунистических стран. ПОЛИТЭКС, 2007. <http://www.politex.info/content/view/119/30/11.02.2014/>.

երբեմն իշխանությունների համար դրանց գործողությունների անկանխատեսելի բնույթը¹⁶:

Իսկ եթե կառավարությունը և քաղաքացիական հասարակությունը երկխոսության մեջ են մտնում կառուցողական ձևաչափով, ապա նրանց միջև ձևավորվում և զարգանում է գործընկերությունը, ինչն էլ այսօր անվանում են սոցիալական գործընկերություն¹⁷:

Քաղաքագիտության մեջ կա տարածված տեսակետ, ըստ որի՝ երկրի՝ քաղաքական արդիականացման ճանապարհին ամենակարևոր ցուցանիշը քաղաքական ինստիտուտների շարքում օրենսդիր իշխանության գործունեությունն է: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ժողովրդավարական պետություններում խորհրդարանը ներկայացնում է բնակչության բոլոր խմբերի շահերը, որոնք այդ հաստատության միջոցով հնարավորություն ունեն ազդելու որոշումների ընդունման գործընթացի վրա: Այսինքն՝ կարելի է ասել, որ խորհրդարանը ոչ միայն քաղաքական, այլև քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ է: Հայաստանի Հանրապետությունում սոցիալական կառուցվածքը չի համապատասխանում Ազգային ժողովում ձևավորված սոցիալական կառուցվածքին, այսինքն՝ աղքատ հատվածը գրեթե ներկայացված չէ Ազգային ժողովում. սա ակնհայտ հակասություն է և կարող է լուրջ բացասական հետևանքներ ունենալ: Այս դեպքում ստացվում է այնպես, որ, կարծես թե, քաղաքական էլիտան ապրում է «իր համար», իսկ ժողովուրդը «իր համար»¹⁸:

Այստեղ վտանգը նրանում է, որ հասարակության այդ հատվածը կարող է այլևս հույսը չկապել պետական ինստիտուտների հետ: Արդյունքում՝ մասնակցությունը ընտրություններին կնվազի, և, հակառակը, կարող է մեծանալ մասնակցությունը քաղաքացիական նախաձեռնություններին: Սա նշանակում

¹⁶ **Հովհաննիսյան Հ.**, Հասարակական համակարգի զարգացման հիմնախնդիրները: Երևան, «Նորավանք», 2003, էջ 20:

¹⁷ **Никовская А.** Гражданское общество и протесты: что за ними стоит? [Электронный ресурс]. Мониторинг общественного мнения. 2012. № 4 (110). http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/110/2012_110_01_nikolskaya.pdf /29.03.2014/.

¹⁸ **Левин И.** "Политический класс" и гражданское общество в современной России. Под общ. ред. Т. И. Заславской. М., 1997, стр. 132-137. <http://ecsocman.hse.ru/data/690/679/1219/018Levin.pdf> /11.01.2014/.

է, որ քաղաքական կամ քաղաքացիական գործընթացը տեղափոխվում է «փողոց», ինչն իր հետևանքները կարող է ունենալ: Այս պարագայում կարող է նկատվել քաղաքացիական նախաձեռնությունների կամ քաղաքացիական զանգվածային բողոքների մեխանիկական աճ, ինչի պայմաններում կարող է ստեղծվել տպավորություն, որ քաղաքացիական հասարակությունը կարծես թե ձևավորվել է կամ ընթանում է ճիշտ ուղղությամբ: Նշենք, որ սա շատ թյուր պատկերացում է և նույնիսկ՝ վտանգավոր: Չի կարելի քաղաքական կամ քաղաքացիական մշակույթը չափել բացառապես քաղաքացիների ակտիվության մակարդակով. պետք է հասկանալ, թե այդ ակտիվությունը ինչով է պայմանավորված:

Հանուն արդարության պետք է, իհարկե, նաև նշել, որ հասարակության մեջ ձևավորվող անհավասարությունը կապված է նաև սոցիալական ակտիվության և հասարակության առավել հաջողակ հատվածի՝ տնտեսական գործունեության մեջ ներգրավվածության աստիճանի հետ: Նրանց նյութական բարեկեցությունը հաճախ նրանց ընտրության և նրանց նախաձեռնողական վարքագծի արդյունք է¹⁹:

Ըստ Ի. Խալիյի՝ ժամանակակից սոցիալ-տնտեսական անհավասարությունը պայմանավորված է անհատի ներքին հնարավորություններով (հոգեբանական, ֆիզիոլոգիական, տարիքային, մասնագիտական որակավորման մակարդակով) նոր պայմաններին հարմարվելու ունակություններով²⁰: Այս ամենին պետք է ավելացնել իրավագիտակցության դերը: Բարձր իրավագիտակցություն ունեցող քաղաքացիները, որպես կանոն, առավել նախաձեռնողական են, նրանք առավելագույնս ընդգրկված են հասարակական-քաղաքական գործընթացներում: Հասարակության որոշ շերտերի մոտ ցածր իրավագիտակցությունը, միգուցե, պայմանավորված է անհատական և այլ շարժառիթներով: Օրինակ՝ ռուս հետազոտող Ս. Նեստերովան նշում է, որ նոր քաղաքական

¹⁹ **Козырева П.** Особенности социальной самоидентификации и субъективной мобильности. Россия реформирующаяся: Ежегодник-2003. Отв. ред. Л.М. Дробужева. М., Институт социологии РАН, 2003, стр. 130-131.

²⁰ **Халий И.** Институты гражданского общества в современной России. К методологии изучения. Стр. 268. *Перепечатка с сайта Института социологии РАН* <http://isras.ru/> URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Khaliyy.pdf> / 05.05.2014 /.

մշակույթի ձևավորման պայմաններում տեղի է ունենում քաղաքական վերասոցիալականացման գործընթաց: Հեղինակի կարծիքով՝ պետական պատեր-նալիզմը, որը նա համարում է ռուսական քաղաքական մշակույթի առանձնահատուկ գիծ, մարդկանց մոտ նպաստում է սեփական երկրի նկատմամբ պատասխանատվության բացակայությանը: Քաղաքացիական հասարակու-թյան կայացման դժվարությունը և մարդկանց մոտ ժողովրդավարական-քաղաքացիական իրավագիտակցության բացակայությունը կապված է տոտալի-տարիզմի ժառանգության հետ և, առաջին հերթին, սոցիալական պատասխա-նատվության բացակայության հետ²¹: «Ժողովրդավարության արդյունավետ կենսագործունեության համար անհրաժեշտ է քաղաքացիների կոմպետեն-տության և իրավագիտակցության որոշակի մակարդակ»²²: Սակայն հարկ է նշել, որ համակարգային փոխակերպումը ապացուցում է, որ պատմական գործընթացը չի կարելի արհեստականորեն արագացնել. բնապատմական զարգացման օրենքները, որոնք հիմնված են աստիճանական փոփոխություն-ների վրա, հնարավոր չէ փոխել²³: Մշակութային արդիականացման բնական ընթացքի արհեստական արագացումը մեծ սպառնալիք է հասարակության արմատական վերափոխման ճանապարհին: Այս իսկ պատճառով՝ ձևավորվող ակտիվ քաղաքացիականության մշակույթը դեռ երկար ժամանակ կարող է գոյակցել քաղաքական գործունեության ավանդական չափանիշների հետ՝ երբեմն միահյուսվելով դրանք, երբեմն էլ դիմակայելով դրանց: Քաղաքա-ցիական հասարակության որևէ մոդել հնարավոր չէ և պետք չէ փոխառել, այն պետք է ձևավորվի ավանդական մշակույթի հիման վրա:

Ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների իրա-վագիտակցությունն ունի մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք, երբեմն, խոսում են բնավ էլ դրա ոչ դրական կողմերի մասին: Նախ քաղաքացիները

²¹ **Рябов В.** Гражданское общество современной России: проблемы и перспективы становления. Вестник МГТУ, том 13, № 2, 2010, стр. 442.

²² **Пузенцова Ю.** К вопросу о прогнозах развития гражданского общества в современной России. Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. 2013, № 1, стр. 44. http://izvuz_on.pnzgu.ru/files/izvuz_on.pnzgu.ru/5113.pdf /31.03.2014/

²³ **Бухарин Н., Довженко Н. Кузнецова З. и др.** Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы. М., "Наука", 2005, стр. 3.

միշտ չէ, որ հավատում են գործող օրենքների սոցիալական արդարությանը, որը կարող է հանգեցնել նաև իրավական նիհիլիզմի, ինչն էլ հասարակությանը տանում է քաղաքացիական պայքարի: Քաղաքացիները կամավոր կերպով ենթարկվում են քաղաքական ինստիտուտների կողմից ընդունված որոշումներին այն դեպքում, երբ նրանց գործողությունները համարում են արդար: Այս պարագայում առավելապես կարևորվում է քաղաքացիական հասարակության միջնորդությունը քաղաքացիների և պետության միջև, որը կարող է նպաստել հասարակության անդամների մոտ որոշումների արդարության ընդունմանը²⁴: Կարծում ենք՝ այս համատեքստում արդիական է նշել Դ. Կոենի և Է. Արատոյի այն տեսակետը, որ քաղաքացիական հասարակությունը գտնվում է լեգալության և լեգիտիմության միջև²⁵:

Օրինակ՝ Ի. Նեվաժնիյը նշում է, որ ռուսների իրավագիտակցությունը կարելի է վերագրել, այսպես կոչված, ազգային կամ զանգվածային իրավագիտակցությանը, որին այս պահին առավելապես բնորոշ է իրավական նիհիլիզմը: Ա. Կակոբեվը առաջարկում է իրավագիտակցություն հասկացության հետ օգտագործել «իրավական մտածելակերպ» հասկացությունը, որը նա նույնացնում է «ազգային բնավորություն» հասկացության հետ²⁶: Ինչպես նշում է Ի. Պետրովկիչը՝ ռուսների համար «օրենք» հասկացության հիմքը առաջին հերթին «արդարություն» հասկացությունն է (ի տարբերություն «արևմտյան» մտածելակերպի, որի համար ելակետային է համարվում առաջին հերթին «կարգ ու կանոն» հասկացությունը)²⁷:

Կարծում ենք ռուսների իրավագիտակցության վերաբերյալ Պետրովկիչի այս տեսակետը համադրելի է նաև հայ իրողությունների հետ: Հայ հասարակության համար ևս «օրենք»-ը առաջին հերթին ընկալվում է «արդարություն»:

²⁴ **Линецкий А.** Институты гражданского общества в общественных трансформациях: теория и практика посткоммунистических стран. ПОЛИТЭКС, 2007. <http://www.politex.info/content/view/119/30/11.02.2014/>.

²⁵ **Коэн Д., Арато Э.** Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. Общ. ред. И.И. МЮрберг., М., «Весь Мир», 2003, 784 с.

²⁶ **Михайлова О.Ю., Петрулевич И.А., Романко О.А., Целиковский С.Б.** Особенности правосознания и проблемы формирования гражданского общества в современной России // Теория и практика общественного развития, 2012, № 12. <http://teoriapRACTICA.ru/4-2013/history/petrulevich-mikhaylova-romanko-tselikovskiy.pdf/25.02.2014/>.

²⁷ Նույն տեղում:

Այս համատեքստում առավելապես կարևորվում է պետության և քաղաքացիական հասարակության փոխհարաբերությունների հիմնախնդիրը:

Քաղաքացիական հասարակության և պետության փոխհարաբերությունները կարելի է կառուցել պետության կառավարման ցանկացած ձևում, սակայն այն պայմանով, որ կառավարման այդ ձևը թույլ է տալիս քաղաքականապես ակտիվ բնակչությանը վերահսկել պետական իշխանության գործունեությունը²⁸:

Իր հերթին, քաղաքացիական հասարակությունը պետք է դիմակայի պետության դերի բացարձականացման բոլոր հնարավոր միտումներին:

Իրավական պետության մեջ իշխանությունը պետք է ենթարկվի օրենքին, ինչը ժամանակակից պայմաններում թերևս հնարավոր է միայն քաղաքացիական վերահսկողության պայմաններում: Ինչպես արդարացիորեն նշում են Վ. Լուչինը և Ն. Բաբրովը՝ «հասարակության կողմից իշխանությանը վերահսկելու կարողությունը հենց քաղաքացիական հասարակության գոյության նշանն է»²⁹:

Պետության և քաղաքացիական հասարակության փոխհարաբերությունների վերաբերյալ կան տարածված տարբեր մոտեցումներ:

Արևմտյան քաղաքագիտության մեջ ազատական ժողովրդավարական ավանդույթի համաձայն՝ շեշտը դրվում է քաղաքացիական հասարակության ազատության և անկախության գաղափարի վրա, որը ձևավորում է մի շարք պաշտպանական կառույցներ և մեխանիզմներ անհատի և պետության միջև:

Պոզիտիվ-լիբերալ հայեցակարգի տեսանկյունից բավարար չէ պարզապես երաշխավորել մարդկանց ազատությունը, անհրաժեշտ է նաև պետության միջամտությունը, որը պետք է ապահովի այդ նույն ազատությունից օգտվելու անհրաժեշտ ռեսուրսները³⁰:

²⁸ **Марзак Г. К** вопросу о взаимодействии гражданского общества и правового государства. Права человека и гражданское общество. 2012, сmp. 15. <http://www.new.law-books.ru/index.php?page=prava-cheloveka /11.02.2014/>.

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ **Рябов В.** К вопросу о взаимодействии государства и гражданского общества в современной России. <http://www.old.jourssa.ru/2005/2/1aRiabev.pdf /11.01.2014/>.

Սոցիալ-ժողովրդավարական ավանդույթը հիմնված է այն համոզմունքի վրա, որ քաղաքական կյանքի ժողովրդավարացումը պետք է սկսվի քաղաքացիական հասարակության ժողովրդավարացումից: Այստեղ հաշվի է առնվում այն հանգամանքը, որ քաղաքացիական հասարակության որոշ ինստիտուտներ՝ առաջին հերթին շուկան, կարող են դրսևորել էքսպանսիոնիզմ, ինչը կործանարար է քաղաքացիական հասարակության մյուս տարրերի համար: Համաձայն այս տեսակետի՝ պետությունը, որպես ժողովրդավարական կառավարման և առանձին ինստիտուտների էքսպանսիոնիզմը ճնշելու երաշխավոր, պետք է մասնակցի քաղաքացիական ինստիտուտների բնականոն գործունեության ապահովման գործում³¹: Ցանկացած բարդության հասարակության մեջ խմբերի համեմատական հզորությունը փոփոխվում է: Որպեսզի այդ հասարակությունը պահպանի իր միասնությունը, յուրաքանչյուր խմբի հզորությունը պետք է իրականացվի քաղաքական ինստիտուտների միջոցով, որոնք այդ խմբերի հզորության կամ ուժի ուղղությունը ուղղորդում են այնպես, որ խմբերից մեկի գերակայությունը համադրելի լինի մյուսների շահերին³²:

Սակայն, ինչպես նշում է Գ. Մարզակը, դժվար թե որևէ մեկը վիճի այն տեսակետի հետ, որ քաղաքացիական հասարակությունը առաջին հերթին ազատ հասարակությունն է՝ հիմնված տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների բազմազանության վրա, իսկ իրավական պետությունն այն պետությունն է, որտեղ բացառվում է տոտալիտարիզմը և մարդկանց նկատմամբ բռնությունը: Ընդ որում՝ ինչպես քաղաքացիական հասարակությունում, այնպես էլ՝ իրավական պետությունում կենտրոնական տեղը զբաղեցնում են մարդու իրավունքներն ու ազատությունները³³: Իրավական պետության վերաբերյալ այս տեսակետին հակառակ տեսակետ է ներկայացնում Կ. Ռյաբելը՝ հիմնվելով գերմանական հայեցակարգի վրա: Իրավական պետության գաղափարը սկիզբ է առնում գերմանական իրավաքաղա-

³¹ Նույն տեղում:

³² **Хантингтон С.** Политический порядок в меняющихся обществах. М., Прогресс-Традиция, 2004, стр. 22.

³³ **Марзак Г. К.** вопросу о взаимодействии гражданского общества и правового государства. Права человека и гражданское общество. 2012, стр. 15. <http://www.new.law-books.ru/index.php?page=prava-cheloveka/11.02.2014/>.

քական մտքում և ի սկզբանե նշանակում էր պետական վարչակազմի սահմանափակում օրենքով և իրավունքով, ընդ որում՝ պետությունը կարող է լինել նաև ավտորիտար, քանի որ իրավական պետության հայեցակարգը չի սահմանափակում այն, թե ով և ինչ օրենքներ է ընդունում և ինչքանով են այդ օրենքները տարածվում մարդու իրավունքների վրա: Սա նշանակում է, որ իրավական պետությունը կարող է լինել ինչպես ավտորիտար, այնպես էլ տոտալիտար (երբ օրենքները տարածվում են հանրային և մասնավոր կյանքի բոլոր բնագավառների վրա): Այս համատեքստում կարելի է ասել, որ միգուցե հիմնավորված չէ այն տարածված տեսակետը, ըստ որի իրավական պետությունը անպայմանորեն ենթադրում է քաղաքացիական հասարակության առկայություն: Հետևաբար, քաղաքացիական հասարակության կարևորագույն առանձնահատկությունը օրենքի գերակայությունն է, որը շատ ավելի լայն է, քան իրավական պետության գաղափարը³⁴:

Քաղաքացիական հասարակությունը օբյեկտիվ իրականություն է և ոչ մի իշխանություն չի կարող այն վերացնել: Քաղաքական իշխանությունը կարող է խոչընդոտել քաղաքացիական հասարակության գործունեությունը, կեղծել գործընթացը, հասցնել նվազագույնի անհատների և սոցիալական խմբերի ինքնուրույնությունը և անկախությունը: Բայց նա չի կարող վերացնել մարդկանց նյութական և հոգևոր կյանքը, ուժով վերացնել սոցիալական խմբերը, որոնք մարդու կյանքի կազմակերպման հիմնական ձևերն են, վերացնել մարդկանց սոցիալական ակտիվությունը: Իսկ ովքեր կփորձեն ապացուցել հակառակը, կնշանակի, որ նրանք համաձայնում են քաղաքականության և պետության ամենազորության իդեալիստական կարծրատիպի հետ³⁵:

Այս պարագայում ակնհայտ է դառնում այն, որ քաղաքացիական հասարակության դերի անտեսումը պարզապես վտանգավոր է պետության կայունության համար: Անհրաժեշտ է, որպեսզի քաղաքական իշխանությունը ձևավորվող քաղաքացիական հասարակության հետ ձևավորեն փոխհարաբե-

³⁴ **Рябов В.** К вопросу о взаимодействии государства и гражданского общества в современной России. <http://www.old.jourssa.ru/2005/2/1aRiabev.pdf/11.01.2014/>.

³⁵ **Пряхин А.** Взаимодействие гражданского общества и государства: теоретико-методологический аспект (№ 8 2011). <http://teoria-practica.ru/-8-2011/politics/pryakhin.pdf/11.01.2014/>.

րությունների նոր մոդելներ, պետք է վերացվեն իշխանության և հասարակության միջև արգելքները: Նշենք, որ սա իր հերթին անպայմանորեն կնպաստի հասարակության մոտ իշխանության լեգիտիմության բարձրացմանը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ուսումնասիրվել են քաղաքացիական հասարակության վերաբերյալ առկա որոշ տեսական հարցեր, դրանց հիմքի վրա փորձ է արվել ցույց տալ քաղաքացիական հասարակության և իրավագիտակցության, ինչպես նաև քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության միջև կապը:

Բանալի բառեր - Քաղաքացիական հասարակություն, իրավագիտակցություն, իրավական պետություն, իրավական նիհիլիզմ:

ВЗАИМОСВЯЗЬ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ПРАВОСОЗНАНИЯ

АРТУР АВАГЯН

В статье изучены некоторые теоретические вопросы гражданского общества, на их основе сделана попытка показать связь между гражданским обществом и правосознанием, а также связь между государством и гражданским обществом.

Ключевые слова – Гражданское общество, правосознание, правовое государство, правовой нигилизм.

THE RELATIONSHIP BETWEEN CIVIL SOCIETY AND LEGAL CONSCIOUSNESS

ARTUR AVAGYAN

The article considers some theoretical issues of a civil society. On these considerations an attempt is made to show the relationship between a civil society and legal consciousness, and also between a legal state and civil society.

Key words - Civil society, legal consciousness, legal state, legal nihilism.